

Rapport maatschappelijk rendement stichting Leergeld

Amsterdam, september 2007 – maart 2008

Auteur: Marlon van Dijk

Scholten&Franssen Consultancy

Inhoudsopgave

1. Inleiding	2
1.1 Doel van het SROI-onderzoek voor Leergeld Nederland	2
2. Stichting Leergeld	3
2.1 De missie van Leergeld Nederland	3
2.2 De doelstellingen van Leergeld Nederland	3
2.3 De werkwijze van Leergeld Nederland	3
2.3.1 <i>Intermediairs c.q. vrijwilligers</i>	4
2.3.2 <i>Organisatie</i>	5
2.3.3 <i>Leergeld resultaten</i>	5
2.4 Leergeld's motto	5
3. Literatuuronderzoek	6
3.1 Probleemstelling	6
3.2 Definitie armoede en sociale uitsluiting	6
3.3 Doelgroep	8
3.3.1 <i>Doelgroepsegmentatie</i>	8
3.4 Oorzaken	10
3.4.1 <i>Oorzaak individuele armoede</i>	10
3.4.2 <i>Oorzaak sociale uitsluiting</i>	11
3.5 Gevolgen van armoede voor kinderen	12
3.5.1 <i>Armoede en maatschappelijke participatie</i>	13
3.5.2 <i>Onderwijskansen van arme kinderen</i>	14
3.5.3 <i>Armoede en de gezondheid van kinderen</i>	16
3.5.4 <i>Armoede en het psychosociaal welbevinden van kinderen</i>	18
3.5.5 <i>Armoede en regelovertrekend gedrag</i>	19
3.5.6 <i>Conclusie</i>	20
4. Bevindingen uit het veldonderzoek	21
4.1 Niet gebruik van bestaande voorzieningen	21
4.1.1 <i>Tekortkomingen bestaande voorzieningen</i>	21
4.1.2 <i>Complexiteit bestaande voorzieningen</i>	22
4.1.3 <i>Signalering</i>	22
4.1.4 <i>Leergeld als aanvulling op het minimabeleid</i>	22
4.2 Leergeld Nederland	25
4.2.1 <i>Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport</i>	25
4.2.2 <i>Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap</i>	26
4.2.3 <i>Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid</i>	27
4.2.4 <i>Ministerie van Justitie</i>	28
4.2.5 <i>Minimabeleid</i>	28
4.2.6 <i>Jeugdzorg, Schuldhulpverlening, Voedselbank, IB-Groep</i>	29
5. Resultaten	30
5.1 Impactmap	30
5.2 Gevoeligheidsanalyse	31
5.3 SROI-ratio	31
5.4 Attributiegraad	32
5.5 Conclusie	32

1. Inleiding

Social Return on Investment is een methodiek om het maatschappelijk rendement van een investering te berekenen of in kaart te brengen. Bedoeling van het SROI-onderzoek is inzicht te verkrijgen op de verhouding tussen de totale investering (kosten) en de gerealiseerde of de te verwachten maatschappelijke effecten (baten). Het resultaat hieruit is het maatschappelijk rendement van de investering(en).

Deze methode komt er kort gezegd op neer dat gekeken wordt wat precies de doelen van een sociale onderneming zijn, welke andere organisaties/financiers/mensen daar een belang bij hebben (de stakeholders), welke doelstellingen deze stakeholders hebben met de sociale onderneming en welke maatschappelijke 'impact' zij verwachten. Deze gegevens worden verzameld in een zogenaamde 'impactmap' om zodoende inzicht te verkrijgen op de verhouding tussen de totale investering (kosten) en de gerealiseerde of de te verwachten maatschappelijke effecten (baten). Wanneer de impacts zijn vastgesteld kan begonnen worden met het koppelen van indicatoren aan deze impacts om zodoende de waarde te moneteriseren; in geld uit te drukken. Het resultaat hieruit is het maatschappelijk rendement van de investering(en). SROI maakt de waarde van maatschappelijke investeringen zichtbaar.

Uitgangspunt is dat er een 'Theory of Change' is: wat wil je precies in het leven van de mensen op wie de investering zich richt, veranderen. In nagenoeg alle gevallen zal het gaan om een verandering van een bepaald gedrag, preventie van ongewenst gedrag, enz. Deze gedachte over wat je wilt veranderen, moeten worden omgezet in meetbare doelstellingen. Want als je het niet kan meten, hoe kan er dan succes geboekt worden?

Scholten&Franssen Advies is de specialist in Nederland op het gebied van het opstellen van SROI-analyses voor organisaties. Scholten&Franssen stimuleert en ondersteunt organisaties bij het vinden van nieuwe en betere manieren om sociale impact te realiseren. Ook geeft Scholten&Franssen workshops en trainingen over SROI om zodoende zelf een analyse uit te kunnen voeren.

1.1 Doel van het SROI-onderzoek voor Leergeld Nederland

Het SROI-onderzoek richt zich op het in kaart brengen en meetbaar maken van het maatschappelijk rendement (impact). De SROI – analyse omvat een overzicht van zowel de financiële gegevens van Leergeld Nederland (ontvangen bijdragen, subsidies en andere inkomsten), als de sociale gegevens van de doelgroep of doelstelling. Uitgangspunt van de methodiek is het beoordelen van (fonds)gelden en giften aan Leergeld Nederland als *investeringen*. Doordat de waarde c.q. de kostenbesparingen van maatschappelijke investeringen zichtbaar worden gemaakt, de impact wordt gemeten, wordt het resultaat van de investering beter zichtbaar. Op deze manier zal er meer waardering voor het maatschappelijk doel ontstaan.

2. Stichting Leergeld

Leergeld ijvert voor het voorkomen dat schoolgaande kinderen uit minima gezinnen ten gevolge van armoede, niet kunnen deelnemen aan het sociaal maatschappelijke leven op en rond de school. Zij raken daardoor gefrustreerd en geïsoleerd.

Een samenleving die deze noden niet ziet, mag niet verwachten dat deze kinderen nu en later respect tonen voor die maatschappij.

Mee mogen doen en integreren, zijn belangrijke zaken in het creëren van een samenleving waarbinnen men elkaar respecteert. Met kunnen 'meedoen', maak je sociale contacten, leer je hoe met elkaar om te gaan, wat voor een ander over te hebben, hoe te winnen en te verliezen. Als kinderen/jongeren niet kunnen deelnemen, dreigt voor hen sociale uitsluiting. En dat is slecht voor de betrokken kinderen en slecht voor de samenleving. Sociale uitsluiting ten gevolge van armoede op jonge leeftijd is funest voor de samenleving omdat e.e.a. niet zonder gevolgen voor de toekomst blijft. Als er nu niets gedaan wordt, zal daar later, collectief, duur leergeld voor betaald moeten worden.

Onder meer met bovenvermelde uitgangspunten, gevoegd bij gevoel voor rechtvaardigheid, de VN Rechten van het Kind en sociale saamhorigheid is de doelstelling die Leergeld hanteert: kinderen wel te laten meedoen, heel valide.

2.1 De missie van Leergeld Nederland

Het helpen verbannen van de uitsluitingproblematiek van schoolgaande kinderen, die vanwege onvoldoende financiële middelen, tekort komen in hun ontwikkeling van kennis en sociale vaardigheden en zodoende hun potentieel onvoldoende kunnen ontwikkelen.

2.2 De doelstelling van Leergeld Nederland

Voor schoolgaande kinderen - die om financiële redenen niet met leeftijdsgenoten kunnen meedoen aan schoolse en buitenschoolse activiteiten - de financiële belemmering te helpen oplossen, die meedoen in de weg staat en wel op zodanige wijze dat de dreiging van sociaal isolement/uitsluiting wordt verminderd dan wel wordt voorkomen. Vandaar Leergeld: alle kinderen mogen meedoen!

2.3 De werkwijze van Leergeld Nederland

Leergeld heeft een formule opgebouwd om dat 'wel meedoen' zo efficiënt mogelijk te regelen. Hoofdkenmerken zijn:

- **laatste vangnet:** als overheidsvoorzieningen gebruikt, niet meer voorradig of onvoldoende zijn kan Leergeld als laatste vangnet fungeren, met snelle maatregelen, waarbij de probleemoplossing voor het kind centraal staat en niet de regels. Dus snelle, praktische, directe hulp, waarbij voorlichting en/of bemiddeling naar voorliggende

(overheid)voorzieningen voorafgaat aan eventuele aanvullende materiële of financiële hulp door Leergeld.

- **local-for-local:** relatieve kleinschaligheid - dan zijn zaken onder meer overzienbaar op lokaal ingevuld sociaal beleid.
- **huisbezoek met ervaringsdeskundigen** voor het directe contact met de doelgroep/aanvragers over hulp. Zij praten dezelfde taal. Er is onderling respect, taboes worden doorbroken en problemen bespreekbaar gemaakt.
- **hulp via één-loket-functie:**
 1. Toetsing aan doelgroepcriteria
 2. Analyse probleem/aanvraag in relatie tot voorliggende voorzieningen
 3. Voorlichting en bemiddeling tot verkrijging van desbetreffende voorzieningen
 4. Aanvullende materiële of financiële hulp van Stichting Leergeld
- **structurele inzet** van bestaande (overheid) voorzieningen alvorens beroep te doen op eigen, aanvullende middelen van Leergeld (reductie 'niet-gebruik' overheidsvoorzieningen). Leergeld draagt bij aan structurele probleemoplossing.
- **zelfopgelegde terugkoppeling- of signaleringsfunctie** naar de overheid m.b.t. tekort schietende voorzieningen en/of wetgeving.
- **bijdrage aan bewustzijn** dat structurele problemen beter structureel opgelost kunnen worden
- **zakelijk georganiseerd** met behoud van warmhartige hulpverlening

De lokale 'Leergeld'-formule is vooral praktisch goed te hanteren; door ervaringen van de afgelopen 10 jaar bijgesteld, verbeterd en bovenal dupliceerbaar gemaakt. Vanwege een grote hulpvraag, de bewezen efficiëntie van de 'Leergeld'-formule in deze en de vraag naar nieuwe Leergeld stichtingen, maakt Leergeld Nederland de 'Leergeld'-hulp breder beschikbaar op landelijk niveau. Om Leergeld-hulp breed beschikbaar te maken heeft Leergeld Nederland in 2003/4 gekozen om met zo min mogelijk stichtingen een zo groot mogelijk landelijk bereik te realiseren. Van de nu 63 opgerichte stichtingen zijn er 49 operationeel (maart 2008); de overigen bevinden zich in verschillende staat van wasdom. In 2008 zullen er 75 tot 80 opgerichte stichtingen zijn die samen een landelijke doelgroepdekking hebben van meer dan 75%.

2.3.1 Intermediairs c.q. vrijwilligers

Een grote uitdaging is om voldoende middelen te verkrijgen om voor die 75-80 Leergeldstichtingen vrijwilligers te werven, besturen te formeren, voor op- en inrichting en voor het scholen c.q. trainen van al die vrijwilligers om vanuit de 'Leergeld'-formule, gezinnen en daarmee de kinderen te helpen. Vooral begeleiding en scholing kost geld. Het feit dat de Leergeld-intermediairs doorgaans in dezelfde situaties als de doelgroep verkeren, verkeerd hebben of gewerkt hebben, creëert laagdrempeligheid, die zich onmiddellijk vertaalt naar het overwinnen van wantrouwen, van schroom of schaamte, die leeft bij aanvragers. In alle rust kan het probleem in kaart worden gebracht en aan oplossingen worden gewerkt om de belemmering voor 'meedoen' te helpen wegnemen. Leergeld geeft voorlichting, verwijst en bemiddelt naar bestaande voorzieningen voordat eventuele tekorten uit eigen (Leergeld) middelen worden aangevuld. Intermediairs ontvangen een opleiding van Leergeld ter bevordering van hun deskundigheid.

2.3.2 Organisatie

Een Leergeld-stichting is autonoom, maar heeft zich verbonden met alle andere Leergeld-stichtingen door het werken met dezelfde doelstelling, werkmethode, doelgroepdefiniëring en is op dezelfde manier georganiseerd. Echter met een 'lokale kleuring' voor de grootste doeltreffendheid. Een Leergeld bestuur is zodanig samengesteld dat zij kan rekenen op een breed maatschappelijk draagvlak. Leergeld is een vrijwilligersorganisatie, die door de vereiste snelheid van handelen weinig gelegenheid heeft voor bureaucratie.

Hoe en welke resultaten worden bereikt wordt op transparante wijze verantwoord. Elke Leergeld-stichting heeft een goede doelen ranking bij de Belastinginspectie (ANBI-status, vrijstelling van het betalen van schenkingsrechten).

2.3.3 Leergeld resultaten

Extrapolatie uit 2006 jaarverslagen naar 46 operationele lokale Leergeld-stichtingen geeft het volgende resultaat naar de actualiteit:

Er worden 49.500 activiteiten gehonoreerd, waarvan

- 19.800 onderwijs gerelateerd (40%).
- 29.700 zijn sociale vaardigheden gerelateerde activiteiten (60%) waarvan 20.800 (70%) binnen de categorie sport. Aangezien gekozen is voor het laten meedoen aan één (vrije tijd) activiteit helpt Leergeld meer dan 20.800 kinderen om aan sport mee te doen.

2.4 Leergeld's motto

*Alle kinderen mogen meedoen, want **nu meedoen is straks meetellen!***

3. Literatuuronderzoek

In dit hoofdstuk wordt een nadere definiëring en uitwerking gegeven van de probleemstelling die stichting Leergeld hanteert. Er wordt dieper ingegaan op de begrippen armoede en sociale uitsluiting. Tevens wordt de omvang van de doelgroep in kaart gebracht. Hoeveel huishoudens en kinderen met een inkomen tot 120% WSM zijn er in Nederland? Vervolgens worden de oorzaken van zowel individuele armoede als sociale uitsluiting beschreven. Tot slot worden de gevolgen van armoede voor kinderen in kaart gebracht. Hierdoor wordt geprobeerd inzicht te werven om de maatschappelijke kosten die hierbij horen en in hoeverre Leergeld deze kan verminderen.

3.1 Probleemstelling

‘Als schoolgaande kinderen uit minimagezinnen ten gevolge van armoede, niet kunnen deelnemen aan het sociaal maatschappelijke leven op en rond school, dreigt voor hen sociale uitsluiting. Dat is slecht voor de betrokken kinderen en slecht voor de samenleving.’

3.2 Definitie armoede en sociale uitsluiting

Armoede heeft in Nederland een relatief karakter: het aantal landen in de wereld dat een politieke streep getrokken heeft bij een bestaansminimum is niet groot, en van die landen zijn er weer weinig waar die streep zo hoog getrokken is als in Nederland. Armoede wordt vaak ontkend, teruggekaatst (eigen schuld) of met lichte gêne genegeerd. De Denktank armoedebestrijding is van mening dat deze situatie mede onderdeel is van het probleem. Armoede is in Nederland geen kwestie van schokkende beelden van kinderen die dood gaan van de honger. Het is wel een kwestie van ouders van kinderen die langzaam maar zeker in een wurggreep terechtkomen door continue gebrek aan geld voor alles dat iets uitstijgt boven de meest elementaire behoeftes en soms kan daarin zelfs niet meer fatsoenlijk worden voorzien. Kinderen die te maken hebben met langdurige financiële ondervoering ontwikkelen zich slechter en worden geremd in hun lichamelijke en geestelijke ontwikkeling¹.

Armoede is daarom meer dan een ‘technische definitie’. Wanneer er gesproken wordt over het verschijnsel armoede, wordt bijna vanzelfsprekend het beeld opgeroepen van een huishouden dat in financieel opzicht tekort komt. Leergeld Nederland hanteert als armoedecriterium: gezinnen met een inkomen onder 120% van het wettelijk sociaal minimum (WSM), deze ligt 15% hoger dan het armoedecriterium die het CPB en CBS gebruiken (105% van WSM).

De verschuiving in politiek en beleid van armoede naar sociale uitsluiting geeft aanleiding de relatie tussen deze twee begrippen aan te geven. Er bestaat een bredere definitie van het begrip armoede, namelijk ‘onvoldoende materiële, culturele en sociale middelen’ ofwel: tekortkomen op materieel, sociaal en emotioneel gebied. In dit kader wordt al snel gesproken over sociale uitsluiting, aangezien

¹ Bron: Doen en meedoen, aanbevelingen van de Denktank Armoedebestrijding om de participatie van kinderen en jongeren uit arme gezinnen te vergroten, 2004

er nauwelijks onderscheid is tussen deze brede definitie van armoede en sociale uitsluiting. In het maatschappelijk debat is sociale uitsluiting vaak een *topos*: 'een beeld dat je kunt oproepen zonder nadere uitleg, eenvoudig door het woord in kwestie te gebruiken'. De definiëring van het begrip sociale uitsluiting heeft in de literatuur voor een belangrijk deel plaatsgevonden door het te contrasteren met het begrip armoede.

Op basis van de wetenschappelijke literatuur is in de SCP-studie *Sociale Uitsluiting in Nederland* (Jehoel-Gijsbers & Vrooman 2007) een onderscheid gemaakt in kenmerken die de feitelijk gerealiseerde sociale uitsluiting weergeven (toestandskenmerken) en in risicofactoren die de kans op sociale uitsluiting vergroten (proceskenmerken). Sociale uitsluiting wordt vaak omschreven als een multidimensioneel concept, terwijl bij armoede in enge zin alleen op het financiële, materiële aspect betrekking heeft (unidimensioneel). In de SCP-studie zijn aan sociale uitsluiting twee componenten onderscheiden, een sociaal-culturele en een economisch-structurele component, waarbij beide zijn uitgelegd aan twee dimensies.

- Sociaal-culturele component
 - Onvoldoende sociale participatie (weinig sociale contacten, gering mate van sociale ondersteuning)
 - Onvoldoende normatieve integratie (afwijzen van algemeen geldende waarden en normen)
- Economisch-structurele
 - Materiële deprivatie (onvoldoende geld voor basale levensbehoeften, problematische schulden)
 - Onvoldoende toegang tot rechten van sociaal burgerschap (zorg, onderwijs, huisvesting, maatschappelijke dienstverlening)

In het SCP-onderzoek is voor elke dimensie een index ontwikkeld, waarbij de laatste dimensie uiteen is gelegd in twee subdimensies: toegang tot instanties/voorzieningen en toegang tot een veilige en adequate woonomgeving. Zo gedefinieerd zijn sociale uitsluiting en inkomensarmoede sociale problemen die elkaar slechts gedeeltelijk overlappen. Voor het beleid gericht op tegengaan van sociale uitsluiting is het van belang de twee zaken uit elkaar te houden: om armoede op te lossen, moet je wellicht iets anders doen dan om sociale uitsluiting tegen te gaan.

Dat het om twee verschillende verschijnselen gaat, blijkt ook uit het empirisch onderzoek dat tot nu toe is verricht. Het hebben van een laag inkomen gaat lang niet altijd gepaard met sociale uitsluiting. Niet het lage inkomen, maar de gezondheidstoestand kwam in het SCP-onderzoek als de belangrijkste bepalende factor van sociale uitsluiting. De hoogte van het huishoudinkomen kwam op de tweede plaats. Andere individuele risicofactoren (leeftijd, geslacht, gezinssituatie, etniciteit etc.) hadden een minder sterke invloed. Risicofactoren op mesoniveau (gedrag van medeburgers, instanties, gemeenten en bedrijven) en macroniveau (overheidsbeleid, beschikbaarheid voorzieningen; economische conjunctuur, migratieprocessen e.d.) moesten in het onderzoek tot nu

toe buiten beschouwing blijven. Er is pas sprake van sociale uitsluiting als de achterstand langdurig is en als perspectief op verbetering in de toekomst ontbreekt².

De positie van kinderen is tot nu toe onderbelicht gebleven in onderzoek naar sociale uitsluiting. Om financiële en praktische redenen was het niet mogelijk het eerdergenoemde onderzoek te richten op *alle* huishoudensleden. Kinderen zijn daarom niet rechtstreeks ondervraagd. Er zijn in *Sociale uitsluiting in Nederland* wel enkele vragen gesteld aan de ondervraagde volwassenen die (ook) betrekking hebben op hun kinderen. Het gaat dan om lidmaatschappen van sportverenigingen, of er voldoende geld is om de kinderen goed te voeden en te kleden, of er problemen zijn met betaling van de schoolkosten van kinderen en of men verwacht dat zij het gewenste opleidingsniveau halen. Wel wordt er gesteld dat voor kinderen criteria als toegang tot onderwijs, toegang tot recreatie en toegang tot sport belangrijke criteria zijn voor het voorkomen van sociale uitsluiting. Participatie in vrijetijdsvoorzieningen is één van de instrumenten om jongeren te betrekken bij de samenleving en de tweedeling tussen kansarmen en kansrijke jeugd te verkleinen.

3.3 Doelgroep

De doelgroep van Leergeld zijn kinderen in de leeftijdscategorie 4 t/m 18 jaar uit gezinnen met een laag inkomen tot 120% WSM. Uit kerncijfers van het Centraal Bureau van de Statistiek (CBS) jaar 2000 zijn er in Nederland 247.384 gezinnen die leven van een laag inkomen. Het CBS hanteert voor de definitie van een laag inkomen 100% WSM. Het gemiddeld aantal kinderen per vrouw ligt op 1,7. Dit betekent dat de grootte van de doelgroep van Leergeld Nederland gemiddeld 420.000 kinderen is. Leergeld rekent met een bandbreedte van 2 tot 3 kinderen per huishouden aangezien gezinnen met een laag inkomen gemiddeld meer kinderen hebben. Uit CPB armoedemonitor 2004 blijkt dat ruim anderhalf miljoen mensen geconfronteerd worden met armoedeproblematiek. Daaraan gepaard is het aantal kinderen in arme gezinnen de laatste jaren eveneens gestegen. In Nederland leven volgens CBP armoedemonitor 310.000 kinderen en jongeren, dat is één op de acht kinderen, in gezinnen met een inkomen op of onder de armoedegrens. Leergeld Nederland schat deze doelgroep tussen de 400.000 en 600.000 kinderen. Deze omvang is een redelijk goed inschatting. Reden voor het verschil is het bredere criterium (120% WSM, 2/3 kinderen) dat zij hanteert.

3.3.1 Doelgroepsegmentatie

Er zijn zestal typen gezinnen te onderscheiden dat te maken heeft met langdurig geldgebrek of de dreiging daarvan³:

1. De 'harde kern': intergenerationale overdracht van armoede

In Nederland zijn enkele duizenden gezinnen die al gedurende meerdere generaties in armoede leven. Deze groep omvat op de eerste plaats de zogenaamde 'autochtone generatiearmen', maar in

² Bron: Sociale uitsluiting in Nederland, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, oktober 2004

³ Bron: Doen en meedoen, aanbevelingen van de Denktank armoedebestrijding om de participatie van kinderen en jongeren uit arme gezinnen te vergroten, 2004

toenemende mate gaan ook allochtone gezinnen tot deze groep behoren. Vaak doet zich hier een combinatie van factoren voor: lage opleiding, slechte gezondheid (zowel lichamelijk als geestelijk), continue schuldenproblematiek. Ouders hebben een lange geschiedenis van afhankelijkheid van instanties en de toekomstverwachting voor kinderen die in deze gezinnen opgroeien is (extreem) laag.

2. Aan de zijlijn: langdurige uitkeringsafhankelijkheid

Deze groep omvat vooral eenoudergezinnen en/of tienermoeders met een uitkering WWB (zogenoemde bijstandsmoeders) en gezinnen die al langere tijd van een minimale WAO-uitkering moeten rondkomen. In de beide groepen treffen we veel allochtone gezinnen aan. Als deze situatie langer dan drie jaar duurt, wordt de verbinding met de maatschappij in tal van opzichten problematisch. Er is sprake van een aantal factoren dat elkaar versterkt, er ontstaat een negatieve spiraal: geen arbeidsparticipatie en weinig geld om op een andere manier 'mee te doen' in termen van sociale contacten, opleiding, vrijetijdsbesteding etc.

3. De 'sappelaars': hard werken voor weinig geld

Meer dan de helft van de alleenstaande ouders heeft wel betaald werk, maar dit is vaak niet van voldoende omvang of niveau om van rond te komen, casu quo meer te verdienen dan de hoogte van een uitkering. Tot de groep van de 'stille armen' behoren echter ook grote aantallen agrarische gezinnen en kleine middenstanders: zelfs als hun inkomens feitelijk onder de armoedegrens liggen, doen zij toch vaak geen beroep op voorliggende voorzieningen vanwege het taboe op armoede.

4. De nieuwe armen: plotseling veel minder

Een groeiende groep gezinnen krijgt te maken met een plotseling sterk veranderde financiële situatie, bijvoorbeeld door werkloosheid van een van beide ouders, faillissement of echtscheiding. Deze gezinnen hebben vaak problemen met budgettering en slager er niet in om hun uitgavenpatroon aan te passen aan de gewijzigde omstandigheden. Daardoor ontstaan schulden en wordt de armoede structureel. In deze categorie treffen we vaak ook jongeren aan die, bijvoorbeeld na te hebben samengewoond en hiervoor hoge kosten te hebben gemaakt, weer alleen te komen staan.

5. Fictiearmen: tijdelijk armoede

Fictiearmoede doet zich voor als er sprake is van tijdelijke armoede. Veelal kunnen gezinnen hier wel mee omgaan, als deze tenminste niet te lang duurt en ze voldoende reserves hebben. Het gevaar bestaat echter dat er een negatieve spiraal ontstaat en deze tijdelijke armoede overgaat in langdurige armoede.

6. Psychologische armoede: het gevoel niet mee te kunnen doen

Tenslotte kan nog een groep gezinnen worden genoemd die in feite – volgens de normen van CPB – niet feitelijk arm is, maar zich wel arm voelt. Deze gezinnen vergelijken hun eigen

consumptiepatroon met datgene wat in de media in toenemende mate als normale of zelfs onmisbare consumptie wordt gezien: merkkleding, hebbedingetjes, vakanties, etc. Het gevoel van ouders dat zij hun kinderen 'niet genoeg kunnen geven' kan hun competenties aantasten of aanzetten tot 'riskant financieel gedrag', zoals teveel lenen, wat weer leidt tot feitelijke armoede.

In deze gezinnen zijn er twee soorten deprivatie te onderscheiden, materiële en sociale deprivatie. Van materiële deprivatie kan worden gesproken als gezinnen om financiële redenen bepaalde noodzakelijke goederen niet kunnen kopen. Diverse eerste levensbehoeften zoals een dagelijkse warme maaltijd, iedere dag verse groenten of fruit, voldoende kleding, nieuwe schoenen en benodigde medicijnen zijn hier voorbeelden van. Van sociale deprivatie kan worden gesproken als ouders hun kinderen wegens de financiële situatie allerlei activiteiten moeten ontzeggen die noodzakelijk worden geacht voor voldoende deelname aan de samenleving. Te denken valt aan lidmaatschappen van clubs of verenigingen, een dagje uit, een verjaardagsfeestje kunnen vieren, op vakantie gaan, enzovoorts⁴. Er bestaat een sterke samenhang tussen beide facetten van deprivatie. In gezinnen met een sterke materiële deprivatie is veelal ook sprake van een sterke deprivatie in maatschappelijk opzicht. Sociale deprivatie komt wat vaker voor dan materiële deprivatie.

3.4 Oorzaken

In deze paragraaf zullen zowel de oorzaken van individuele armoede beschreven worden als de oorzaken van sociale uitsluiting. Voor stichting Leergeld zijn deze oorzaken niet of nauwelijks van belang aangezien het kind centraal staat bij Leergeld en niet verantwoordelijk gesteld kan worden voor de oorzaken van de situatie waarin het gezin zich bevindt.

3.4.1 Oorzaken individuele armoede

Individuele armoede kan door verschillende aspecten veroorzaakt worden. Als door een economisch dal de werkloosheid stijgt en de koopkracht afneemt, komen steeds meer mensen in het rood te staan en neemt de armoede toe. Maar mensen kunnen bijvoorbeeld ook door langdurige werkloosheid of ziekte vrij onverwacht vanuit welstand tot armoede vervallen. Armoede kan ook worden veroorzaakt door geldverslindende verslavingen als gokken. Ook alcoholisme en verslaving aan drugs kan leiden tot armoede.

De TaskForce constateert dat grote veranderingen in een mensenleven vaak een verhoogd risico vormen om in een armoedesituatie terecht te komen. Dat zijn:

1. veranderingen van inkomen of uitkering, bijvoorbeeld van WW naar WWB, van WAO/WIA naar WWB, van WWB naar AOW (soms het gevolg van het beleid dat die instanties de 'voorkeur' zo veel mogelijk moeten sluiten)
2. verandering op sociaal vlak zoals echtscheiding of kinderen die naar voorgezet of hoger onderwijs gaan.

⁴ Bron: Kinderen in armoede, E.Snel, T.van der Hoek, T. Chessa, 2001

Elk van de overgangen brengt consequenties op financieel, emotioneel en sociaal vlak met zich mee. Het systeem van dienst- en hulpverlening is niet goed in staat de veranderingen soepel te begeleiden, laat staan hier preventief op in te spelen. Daardoor wordt bijvoorbeeld het inkomensritme verstoord, en maken mensen hun eerste schulden omdat ze in de nieuwe situatie nog niet goed weten wat hun rechten en plichten zijn. Deze eerste tik komt men vaak niet meer te boven.

De verandering geldt ook andersom: als mensen aan het werk gaan vanuit de uitkering, dan komt er zoveel nieuws op hen af, dat naast goede begeleiding op de werkplek, ook hulp bij het wegwijs worden in de nieuwe financiële situatie noodzakelijk is “Waar heb ik nog wel recht op?”, ‘Hoe moet ik dat aanvragen?’ en ‘Nou krijg ik veel minder huurtoeslag’⁵.

Een belangrijke oorzaak van armoede die geconstateerd wordt, is dat het voor mensen veel te gemakkelijk is om zichzelf in uitzichtloze situaties te werken. Lenen, om het even voor welke uitgave, gaat te eenvoudig. Dit wordt veroorzaakt door het fenomeen ‘kopen op afbetaling’ (live now, pay later). Dit kan tot torenhoge financiële schulden leiden, die de omgeving, de gemeentelijke en/of overheidsinstanties dwingen de persoon onder financiële curatele te stellen⁶. De huidige consumptiemaatschappij drijft mensen in een spiraal van grote uitgaven. Het staat mensen toe om gemakkelijk een lening af te sluiten, erger nog, het verleidt mensen om voor aankopen waarvoor vroeger nog gespaard moest worden, een betaling in vele termijnen en met bijbehorende hoge rentes af te sluiten. Op die manier komen mensen in een situatie die uitzichtloos is. Mensen geven ook zelf aan dat er soms onverantwoord geleend wordt, maar op het moment van afsluiten is de verleiding groot en leeft het idee dat men er nog wel bovenop komt. Het ene gat wordt met het andere gat gedicht. Als er dan onverwacht extra kosten komen voor onderwijs, energie, of anderszins, is men niet meer in staat uit de negatieve spiraal te ontsnappen⁷.

Het Nibud geeft drie redenen welke veroorzaken dat mensen of huishoudens in armoede terechtkomen⁸. Deze worden schematisch in onderstaand tabel weergegeven:

Verandering huishoudsamenstelling	Verandering arbeidsmarktpositie	Positie binnen het sociale zekerheidsstelsel
krijgen van kinderen	werkloosheid	middelen toets
huwelijk	ziekte	beperkte duur van de uitkering
echtscheiding	arbeidsongeschikt	complexiteit
overlijden partner	salarisverandering	onbekendheid

3.4.2 Oorzaken sociale uitsluiting

Er zijn door de EU risicofactoren opgesteld waarvan verondersteld wordt dat ze de kans van sociale uitsluiting vergroten. De risicofactoren, oorzaken van sociale uitsluiting, kunnen gelegen zijn op verschillende niveaus: op het gebied van individuele kenmerken (micro), op het niveau van

⁵ Bron: Rapport Taskforce Armoede

⁶ Bron: www.wikipedia.nl

⁷ Bron: Rapport Taskforce Armoede

⁸ Bron: www.nibud.nl

uitvoeringsinstanties, maatschappelijke instellingen, werkgevers, medeburgers (meso), op het niveau van samenleving, overheid en maatschappelijke ontwikkelingen (macro). Voorbeelden van risicofactoren zijn schematisch in onderstaand tabel weergegeven.

MICRO	MESO	MACRO
laag inkomen	laag gekwalificeerde arbeid	dakloosheid
zwakke gezondheid	school drop-outs	immigratie
laag opleidingsniveau	arbeidsongeschiktheid	genderongelijkheid
ouderdom	zwakke gezondheid	discriminatie/racisme
echtscheidingen	laag opleidingsniveau	wonen in probleemgebied
alcoholisme		

Sociale uitsluiting is een multidimensioneel verschijnsel. Dit uit zich ook in de multidimensionaliteit van risicofactoren. Voor het vaststellen van de kans op sociale uitsluiting zal gekeken moeten worden naar cumulatie van effecten van risicofactoren. De kans van sociale uitsluiting wordt vergroot indien er sprake is van cumulatie van risicofactoren. De risicofactoren voor sociale uitsluiting zijn sterk gebaseerd op het ontbreken van toegang van de burger tot inkomen, de arbeidsmarkt en overheidsvoorzieningen. Er wordt gedacht vanuit de rechten van sociaal burgerschap; de burger als consument. De plicht van sociaal burgerschap komen daarentegen nauwelijks in beeld. Deze plichten komen tot uiting in het naleven van de arbeidsplicht, verantwoordelijkheidsgevoel t.o.v. de medeburger, maatschappelijk betrokkenheid en zich gedragen conform de geldende wet en regelgeving. Het niet voldoen hieraan kan evenzeer als oorzaak van sociale uitsluiting (of zelfuitsluiting) gezien worden. Sociale uitsluiting wordt niet alleen bepaald door structurele beperkingen, maar ook door bepaalde culturele en normatieve beperkingen (normen en waarden)⁹.

3.5 Gevolgen van armoede voor kinderen

Armoede bedreigt in ernstige mate de kansen van kinderen en jongeren op een goede toekomst¹⁰. Diverse onderzoeken laten zien dat kinderen die in arme gezinnen opgroeien, daarvan negatieve gevolgen ondervinden. In deze paragraaf zullen de gevolgen worden beschreven voor kinderen die leven in armoede. Van belang is te zoeken naar zelfstandige effecten van armoede op kinderen, die niet kunnen worden teruggevoerd op mogelijke andere factoren, zoals: gezinssituatie, opleidings- en beroepsniveau van de ouders of etnische achtergrond. Belangrijke vraag is in hoeverre het opgroeien in financieel en materieel beperkte gezinssomstandigheden de toekomstkansen van kinderen en jongeren belemmert.

Opgemerkt dient te worden dat niet alle huishoudens, die leven van een inkomen rond de grens van het wettelijk sociaal minimum, het idee hebben dat de financiële gezinssituatie tot problemen leidt¹¹.

⁹ Bron: Sociale uitsluiting in Nederland, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, oktober 2004

¹⁰ Bron: Doen en meedoen, aanbevelingen van de Denktank armoedebestrijding om de participatie van kinderen en jongeren uit arme gezinnen te vergroten, 2004

¹¹ Bron: Kinderen in armoede, E.Snel, T.van der Hoek, T. Chessa, 2001

Niet alle arme gezinnen komen door geldgebrek in de problemen. Het betreft gezinnen die kortdurend met armoede worden geconfronteerd en gezinnen die een actieve probleemgerichte of emotiegerichte probleemaanpak, copingstijl, hebben waardoor het gezin erin slaagt uit de financiële en psychologische problemen te blijven. Kinderen nemen de copingstijl van hun ouder(s) vaak over. Daardoor slaagt een flink aantal kinderen en jongeren uit deze gezinnen erin eigen inkomsten te verwerven door te sparen, karweitjes te doen, of een baantje erbij te nemen en daardoor hun kansen te vergroten¹². De socioloog Schuyt (1995) betoogde in een invloedrijke studie over kwetsbare jongeren dat de financiële armoede in het gezin nauwelijks een rol speelt bij het ontstaan van problemen bij jeugdigen. Problemen bij jongeren – hij spreekt van maatschappelijke kwetsbaarheid – ontstaan in zijn ogen niet zozeer vanwege de ongunstige startpositie van jongeren door het gezin waarin ze opgroeien (weinig scholing, werkloosheid, financiële armoede, schaamte) maar veeleer door het onvermogen van sommige jongeren om gerezen problemen op te lossen. Cruciaal zijn de eigen oplossingsvermogens van jongeren en die hangen volgens Schuyt nauwelijks samen met het gezin waaruit ze voortkomen¹³.

Ondanks dat, blijkt uit onderzoek dat ook deze kinderen als het ware sluipend negatieve gevolgen van het opgroeien in een voortdurende situatie ervaren¹⁴. De volgende thema's komen in dit hoofdstuk naar voren: maatschappelijke participatie, onderwijsprestaties, gezondheid, het psychosociaal welbevinden en regelovertredend gedrag door kinderen.

3.5.1 Armoede en maatschappelijke participatie

Op basis van gegevens van een grootschalig gegevensbestand van het Sociaal en Cultureel Planbureau zijn Hoff, Dronkers en Vrooman (1997) nagegaan of er een samenhang is tussen financiële armoede en maatschappelijke participatie. Kinderen uit arme gezinnen nemen significant minder deel aan culturele activiteiten en maken significant minder gebruik van recreatieve voorzieningen dan kinderen uit meer welvarende gezinnen. Het gaat hier om een zelfstandig verband tussen de financiële situatie thuis en de participatie van kinderen.

Op het moment dat mensen in armoedesituaties leven, bestaat het leven grotendeels uit overleven. Deelnemen aan de maatschappij is er vaak niet bij, hoe uitnodigend die ook probeert te zijn. Participeren kost geld, participeren vraagt geld, dus dat verdwijnt snel uit het huishoudbudget. Elementaire zaken als schoolreisjes, lidmaatschap van de bibliotheek, sport en andere vrijetijdsbesteding zijn niet meer mogelijk. Daarop wordt snel bezuinigd. Uit het onderzoek 'Kinderen in Armoede 2001' blijkt dat 70% van de ouders van arme gezinnen in Nederland niet voldoende kleding kan kopen, 25% van de arme ouders heeft niet voldoende financiële middelen om elke dag een warme maaltijd op tafel te zetten. Meer dan 50% van hen heeft bovendien geen geld om kinderen lid te laten worden van een (sport)club, 80% van de arme families gaat niet op vakantie en meer dan de helft geeft geen verjaardagsfeestje als de kinderen jarig zijn omdat ze dat niet kunnen

¹² Bron: Doen en meedoen, aanbevelingen van de Denktank armoedebestrijding om de participatie van kinderen en jongeren uit arme gezinnen te vergroten, 2004

¹³ Bron: Kinderen in armoede, E.Snel, T.van der Hoek, T. Chessa, 2001

¹⁴ 'Met de neus in de wind', Ria van Nistelrooij, 2004

betalen. Kinderen uit arme gezinnen kunnen meestal niet mee met andere kinderen op werkweek, kamp of een excursie. Maar het is voor hen juist wel belangrijk om mee te kunnen doen met anderen omdat kinderen in een groep sociale vaardigheden leren. Als ze dit niet leren, maar uitgesloten worden van allerlei jongerenactiviteiten, komen niet alleen zij zelf tekort; zij zullen als gevolg van deze uitsluiting ook eerder in problemen komen met anderen, bijvoorbeeld op school, in de buurt of met de hulpverlening. Soms schamen kinderen en jongeren zich voor hun situatie en nodigen als gevolg daarvan niet graag iemand bij hen thuis uit. Ook zijn er kinderen en jongeren in Nederland die gepest worden omdat zij vanwege geldgebrek geen merkkleding dragen. Zo krijgen ook andere mensen in de maatschappij te maken met de gevolgen van armoede voor kinderen en jongeren. Kinderen en jongeren uit arme gezinnen worden door geldgebrek dus in hun gezondheid en ontwikkeling bedreigd. Want aan een aantal basisvoorwaarden, zoals goede voeding, voldoende kleding en sociale contacten kan niet worden voldaan.

En dat zijn net die dingen die het leven voor zowel de kinderen als de ouder een stukje leefbaarder maken, hen uit de dagelijkse sleur te halen en energie geven door mee te kunnen doen. Wanneer maatschappelijke participatie wordt belemmerd, verliezen gezinnen hierdoor een netwerk dat noodzakelijk is om uit deze situatie te komen. Vervolgens komen zij terecht in een negatieve spiraal¹⁵. Die negatieve spiraal begint bij het feitelijk steeds vaker niet instaat zijn om mee te doen, wat leidt tot verlies van zelfvertrouwen. Als de competenties van ouders in deze spiraal onder druk komen, werkt dat uiteraard door naar hun kinderen. Uiteindelijk dreigt er voor het gezin een situatie van steeds groter isolement, de cirkel van de langdurige armoede en non-participatie¹⁶.

Opgemerkt wordt overigens, dat het effect van de financiële gezinskenmerken op het welzijn van de kinderen niet overschat moet worden. Andere kenmerken van ouders en gezinnen (zoals het opleidingsniveau van ouders of gezinssamenstelling) of van de kinderen zelf (sexe) hebben een veel grote invloed op de mate van participatie van kinderen. Het is overigens de vraag of het wel zinnig is om deze zaken middels statistische analyses uit elkaar te willen halen. In de sociale realiteit hangen opleidingsniveau, gezinssamenstelling, etnische achtergrond en armoede sterk samen¹⁷.

3.5.2. Onderwijskansen van arme kinderen

De vraag of financiële armoede in het gezin ook gevolgen heeft voor de onderwijskansen en cognitieve ontwikkeling van kinderen is bijzonder relevant. Onderwijs is in onze samenleving immers het belangrijkste mechanisme bij de verdeling van toekomstige sociale posities. De meeste sociologen zijn van mening dat de onderwijskansen van kinderen in de hedendaagse samenleving steeds minder samenhangen met kenmerken van het ouderlijk herkomstmilieu. En voor zover het

¹⁵ Bron: Taskforce Armoede

¹⁶ Bron: Doen en meedoen, aanbevelingen van de Denktank armoedebestrijding om de participatie van kinderen en jongeren uit arme gezinnen te vergroten, 2004

¹⁷ In de statistiek staat dit bekend als het probleem van multicollineariteit.

herkomstmilieu van invloed is op de onderwijskansen van kinderen ligt dat eerder aan verschillen in het 'culturele kapitaal' van de ouders (opleiding), dan aan het verschil in financieel kapitaal¹⁸.

De Zweedse hoogleraar sociologie Gösta Esping-Andersen presenteerde in juli 2007 tijdens de Willem Drees lezing het volgende inzicht: 'Hoe ongelijker de inkomensverdeling van de ouders, hoe ongelijker de ontwikkeling van kinderen.' Geld is volgens hem belangrijk, maar niet allesbepalend. Volgens Esping-Andersen is naast geld de hoeveelheid cultureel kapitaal in het gezin (zoals leesgedrag en leercultuur) van minstens even groot belang. Studies wijzen uit dat een goede maatstaf voor de ouderlijke leercultuur het aantal boeken is dat in de boekenkast staat. Er is geen relatie tussen het cultureel kapitaal van het gezin – boeken en dergelijke – en hun inkomen en sociaaleconomische status, schrijft Esping-Andersen. Het is bekend dat leraren relatief weinig verdienen en veel boeken lezen, maar ook dat Paris Hilton veel geld heeft maar waarschijnlijk weinig boeken leest. Hoe meer cultureel kapitaal in het gezin, hoe beter kinderen zich ontwikkelen¹⁹.

Toch menen anderen dat het opgroeien in financieel beperkte omstandigheden wel degelijk negatief uitwerkt op onderwijskansen van kinderen ook binnen de context van de hedendaagse verzorgingsstaat. Zij beweren juist dat 'financieel kapitaal de kans op het verwerven van cultureel kapitaal bepaalt'²⁰. Uit het onderzoek 'Kinderen in armoede 2001' blijkt dat kinderen en jongeren die in armoede opgroeien op school minder goed te presteren doordat zij achter blijven in hun ontwikkeling op kennis, emotie en gedrag. Voor veel gezinnen die in armoede leven zijn de kosten voor boeken en andere benodigdheden nog altijd een probleem.

Beschikbaar Nederlands onderzoek op dit terrein komt echter tot uiteenlopende bevindingen. Er worden wel zelfstandige verbanden gevonden tussen de hoogte van het gezinsinkomen en de schoolprestaties van jonge kinderen tot 12 jaar, maar niet bij oudere kinderen (12 tot 16 jaar). Kinderen uit hogere inkomensgroepen scoren beter op taal- en rekentoetsen dan kinderen uit lagere inkomensgroepen. De verschillen in onderwijsprestaties van kinderen kunnen niet afdoende verklaard worden door het opleidingsniveau van ouders en de etnische herkomst. Het inkomen van ouders doet er dus ook toe, alhoewel dit effect minder groot is dan de andere ouderkenmerken. Het meest opvallend is, de bevinding dat armoede op zich niet van invloed is op de prestaties van kinderen. Er is wel een algemene samenhang tussen de hoogte van het gezinsinkomen en de schoolprestaties van kinderen, maar het is niet zo dat kinderen uit arme gezinnen daarbij extra benadeeld zijn. Het leven onder de armoedegrens leidt niet tot extra onderwijsachterstand bovenop het effect van het ouderlijk inkomen²¹.

De oorzaken van voortijdig schoolverlaten (16-24 jaar) is een complex van factoren, die verklaard kunnen worden op verschillende niveaus, zoals persoonlijke kenmerken (spijbelen, gepest worden, laag zelfvertrouwen), gezin en milieu (betrokkenheid bij het onderwijs, normen en waarden ten aanzien van opvoeding en disciplineren en beroepsperspectief), de school (schoolklimaat,

¹⁸ Bron: Kinderen in armoede, E.Snel, T.van der Hoek, T. Chessa, 2001

¹⁹ Bron: Alle kinderen een goede start, PvdA, september 2007

²⁰ Bron: Kinderen in armoede, E.Snel, T.van der Hoek, T. Chessa, 2001

²¹ Bron: Kinderen in armoede, E.Snel, T.van der Hoek, T. Chessa, 2001

begeleiding, roostering) en de arbeidsmarkt²². Wel kan gesteld worden dat kinderen die opgroeien in een voortdurende situatie van geldgebrek hun toekomstverwachtingen lager stellen, eerder stoppen met hun opleiding om het gezin niet langer tot last te zijn en door zelf op jonge leeftijd te gaan werken, bij te dragen aan het gezinsinkomen. Behalve het feit dat de horizon van deze jongeren als het ware door hun omstandigheden noodgedwongen korter is, hebben zij ook vaak een lage zelfwaardering, waar ze in hun latere leven nog lang last van hebben. Feit is en blijft immers dat zij permanent worden geconfronteerd met een vorm van tekortschieten. Vooral ook omdat de lat in Nederland steeds hoger wordt gelegd voor het succesvol meedoen in de middenklasse. Het vermogen tot zelfredzaamheid geldt in toenemende mate als criterium om in de samenleving te handhaven. Het is duidelijk dat kinderen en jongeren die in gezinnen met een minimuminkomen opgroeien, meer moeite hebben om dergelijke vereiste kwaliteiten te ontwikkelen²³.

3.5.3 Armoede en de gezondheid van kinderen

Er is onderzoek gedaan of er verschillen zijn in gezondheid en gezonde ontwikkeling van kinderen die opgroeien in arme gezinnen en kinderen uit meer bevoorrechte gezinnen. Snel e.a. vonden een verband tussen de materiële welstand in het gezin en psychosociale ontwikkeling en ervaren gezondheid van het kinderen. De geconstateerde problemen konden niet worden toegeschreven aan andere kenmerken van de ouders of de gezinnen (etniciteit, gezinssamenstelling, opleidingsniveau) zodat hier sprake blijkt van een zelfstandig effect van armoede op de gezonde ontwikkeling van kinderen²⁴. Ook onderzoek verricht vanuit GG&GD stelt: 'armoede heeft een negatief effect op de gezondheid van kinderen, zowel op lichamelijk als op psychosociaal gebied'.

Vervolgens is het van belang na te gaan hoe deze gezondheidsverschillen verklaard zouden kunnen worden. De directe gevolgen van armoede worden veelal onderzocht door na te gaan met welke deprivaties mensen met een laag inkomen te maken hebben. Iemand is gedepriveerd als hij/zij om financiële redenen bepaalde zaken niet heeft, niet kan deelnemen aan activiteiten of geen gebruik kan maken van voorzieningen. Deze zaken zijn gerelateerd aan datgene wat in onze maatschappij als gebruikelijk wordt beschouwd²⁵. Hoff e.a. concludeerden dat kinderen die opgroeien in gezinnen met een laag inkomen minder deelnemen aan culturele activiteiten en minder gebruik maken van recreatieve voorzieningen²⁶. Ook de deelname aan sportactiviteiten, zwembles en sociale activiteiten blijkt samen te hangen met de hoogte van het ouderlijk inkomen. Dergelijke deprivaties kunnen deels de dreiging die armoede vormt voor gezonde ontwikkeling van kinderen verklaren²⁷.

²² Bron: Van sociale uitsluiting naar actief burgerschap: voortijdig schoolverlaten, Drs. J. Zeelen, Drs. J. van der Linden, Rijksuniversiteit Groningen, juni 2007

²³ Bron: Schets van beschavingsoffensief; over normen, normaliteit en normalisatie in Neederland, G. van der Brink, 2004

²⁴ Bron: Kinderen in armoede, E.Snel, T.van der Hoek, T. Chessa, 2001

²⁵ Bron: De wetenschappelijke bestudering van armoede, G. Engbersen, E.Snel, 1996

²⁶ Bron: Arme ouders en het welzijn van kinderen, G. Engbersen, JC Vrooman, E, Snel

²⁷ Bron: Bedreiging van de gezondheid van kinderen door armoede: prevalentie en risicogroepen, Tijdschrift gezondheidswet 2002; 80:367-74

Uit GG&GD onderzoek in de regio West-Brabant (in twee middelgrote gemeenten) blijkt dat geldgebrek bij 3%-15% van de gezinnen tot uiting komt in onder andere het geen lid kunnen worden van een (sport)club of vereniging (5,4%), het niet op zwembles kunnen (4,6%), onvoldoende kleding hebben (4,9%), niet de medicijnen of hulpmiddelen krijgen die het kind nodig heeft (1,2%) en niet dagelijks melk, groente of fruit krijgen (0,9%). De jeugdartsen en jeugdverpleegkundigen schatten in dat de situatie bij 6%-19% van de kinderen risicovol is. Uit dit onderzoek werd, in samenwerking met GG&GD en Sociale Zaken, op basis van vragenlijsten geconcludeerd dat 6,2% van de basisschoolkinderen aangeven dat de gezondheid werd bedreigd door armoede. Vijf van de 80 kinderen hadden specifieke lichamelijke gezondheidsproblemen of ontwikkelingsachterstanden. Een deel van de gesignaleerde kinderen dreigde ten gevolge van het geldgebrek in een zeer geïsoleerde situatie terecht te komen. Sommige kinderen bleken in een bepaalde activiteit goed te zijn, maar konden dit talent ten gevolge van het geldgebrek niet verder ontwikkelen. Van 28% van de kinderen uit gezinnen met een inkomen beneden bijstandsniveau komt de gezondheid in knel. In gezinnen waar moeite bestaat met het betalen van de vaste lasten is dit percentage 47,4%. Tevens kwam aan de orde dat de effecten van armoede op kinderen niet overschat moeten worden. Niet-financiële ouder- en gezinskenmerken zijn eveneens relevant²⁸.

Onderzoek van het Sociaal Geografisch Bureau voor de gemeente Dordrecht (2006) geeft eveneens reden tot bezorgdheid over de gezondheidseffecten van financiële armoede voor kinderen. Uit onderzoek blijkt dat 40% van de kinderen uit minimagezinnen niet dagelijks groente en fruit eten en 75% niet sporten²⁹. Of dergelijke gezondheidsbelemmeringen er daadwerkelijk toe leiden dat kinderen uit deze kwetsbare groepen vaker ziek zijn en meer gezondheidsklachten hebben dan andere kinderen kan echter uit dit onderzoek niet worden afgeleid. De feitelijke gezondheidstoestand van kinderen werd niet in kaart gebracht. In de Denktank Armoedebestrijding is door werkers in het veld geconstateerd dat fysieke ondervoeding, ontstaan uit armoede, leidt tot groei- en ontwikkelingsachterstanden en tot een negatief gevoel van eigenwaarde, wat levenslang kan doorwerken.

Onderzoek wijst uit dat er in Nederland ook bij kinderen zogenoemde 'sociaaleconomische gezondheidsverschillen' (SEGV) bestaan. Kinderen uit gezinnen met een lagere sociaaleconomische status, meestal afgemeten aan het beroeps- of opleidingsniveau van de ouders, hebben door de bank genomen een wat slechtere gezondheid dan kinderen uit hogere statusgroepen. Bij deze uitspraak moet echter de nodige voorzichtigheid worden betracht. De sociaaleconomische gezondheidsverschillen zijn wel vastgesteld bij jongere kinderen (tot 12 jaar), maar niet bij adolescenten. Kennelijk wordt de invloed van het ouderlijk herkomstmilieu op de ontwikkeling en gezondheid van kinderen op latere leeftijd geleidelijk minder, terwijl kenmerken van het kind zelf steeds belangrijker worden³⁰. Een effect van het opgroeien in armoede op de gezondheidstoestand op latere leeftijd is echter niet uitgesloten³¹. Uit onderzoek van Van der Mheen (1998) blijkt dat bij

²⁸ Bron: Bedreiging gezondheid kinderen door armoede, M.C. Rots-de Vries, H.T. Kroesbergen, 2001

²⁹ O-meting SMS kinderfonds, Sociaal Geografisch Bureau, drs. J.M. Schiff, mei 2006

³⁰ Volgens Van Vliet 1991; Van der Lucht 1992; Tuinstra 1998

³¹ Bron: Kinderen in armoede, E.Snel, T.van der Hoek, T. Chessa, 2001

het ontstaan van sociaaleconomische gezondheidsverschillen op volwassen leeftijd ook de financiële situatie op kinderleeftijd een rol speelt.

3.5.4 Armoede en het psychosociaal welbevinden van kinderen

Uit onderzoek van GG&GD komt naar voren dat armoede een negatief effect heeft op de gezondheid van kinderen, zowel op lichamelijk als op psychosociaal gebied'. De meningen zijn hier echter over verdeeld. De vraag die hier centraal staat is:

'Speelt het opgroeien in financieel beperkte omstandigheden een rol bij het ontstaan van probleemgedrag bij kinderen en jongeren?'

Sommige menen dat in de discussie over 'kwetsbare' jeugd te veel wordt gekeken naar kenmerken van het sociaal milieu waarin zij opgroeien en te weinig naar de individuele vermogens van jongeren om met moeilijke situaties te kunnen omgaan. Anderen menen daarentegen, dat economische problemen in het gezin (armoede, schulden, werkloosheid) wel degelijk een rol kunnen spelen bij het ontstaan van problemen bij kinderen.

Uit onderzoek van Dekovic (1997) komt naar voren dat er een significante samenhang is tussen armoede in het gezin en het voorkomen van twee soorten probleemgedrag. Het gaat hier om internaliserend en externaliserend probleemgedrag. Het eerste slaat op naar binnen gericht, teruggetrokken gedrag zoals angsten, depressiviteit, sociale terugtrekking en psychosomatische klachten. Het tweede slaat op naar buiten gericht gedrag zoals ongehoorzaamheid, agressie, regelovertreding en hyperactiviteit. Internaliserend probleemgedrag blijkt uit depressieve gevoelens, een lage zelfwaardering en soms suïcidale gedachten. Dergelijke uitingen komen vaker voor bij meisjes dan bij jongens. Externaliserend probleemgedrag komt vaker voor bij jongens dan bij meisjes en blijkt uit openlijke gedragsproblemen als liegen, weglopen, agressief gedrag en soms uit vandalisme en delinquentie. In de adolescentiefase kunnen beide soorten probleemgedrag meer extreme vormen gaan aannemen. Kinderen uit arme gezinnen ontwikkelen vaker probleemgedrag dan niet arme gezinnen. Dit geldt in beperkte mate voor externaliserend probleemgedrag, maar sterker voor internaliserend probleemgedrag.

3.5.5 Armoede en regelovertrekend gedrag

Een laatste punt betreft de mogelijke samenhang tussen armoede in gezinnen en de mate waarin kinderen en jongeren regelovertrekend of zelfs delinquent gedrag vertonen. Dit kan in principe op twee manieren worden vastgesteld. Of men kan op basis van politiestatistieken nagaan hoeveel en welke jongeren in een bepaalde periode in aanraking met de politie en justitie zijn gekomen of men kan het aan henzelf vragen (zelfrapportage). Als men afgaat op gegevens van politiestatistieken blijkt er onder jongeren die met de politie en justitie in aanraking komen een duidelijke oververtegenwoordiging van jongeren uit lagere sociale klassen, waaronder veel allochtone jongeren. De relatief hoge criminaliteit onder jongeren uit bepaalde etnische groepen heeft voor

een belangrijk deel te maken met de lage opleiding van die jongeren en de lage arbeidsdeelname en het lage opleidingsniveau en inkomen van hun ouders³². In dit geval is er geen sprake van een zelfstandig effect van armoede op criminaliteit, aangezien er ook andere kenmerken zijn meegenomen. Volgens Peter van der Laan, gespecialiseerd in jeugdcriminaliteit, zijn er tal van verschillende risicofactoren te onderscheiden die invloed hebben op crimineel/regelovertrekend gedrag bij jongeren. Hij onderscheidt individuele factoren, gezinsfactoren, schoolfactoren en factoren met de samenleving en buurt. Armoede is wel een risicofactor voor criminaliteit, maar heeft geen zelfstandig effect op criminaliteit. In de context waarbinnen het kind opgroeit, spelen sociomateriële aspecten en relaties met school en leeftijdgenoten een rol. In de Cambridge study in delinquent development (Farrington en West, 1993) worden onder andere het opgroeien in een 'achterstandswijk', laag gezinsinkomen, slechte huisvesting, weinig vrienden en matige schoolprestaties gezien als voorspellende factoren voor delinquent gedrag. Geconcludeerd kan worden dat bij de analyse van ernstig delinquent en ander probleemgedrag bij jongeren uitgegaan dient te worden van een gecompliceerd samenspel van een veelvoud aan factoren³³.

Uit analyse van het onderzoek verricht door Rovers (1998), die op basis van zelfrapportageonderzoek bijna vierduizend kinderen uit de hoogste groep van basisscholen in Rotterdam nagegaan is of er een verband bestaat tussen de mate van regelovertrekend gedrag van deze kinderen en deprivatie in gezin, bleek het volgende: 'er is een sterke samenhang tussen de mate waarin kinderen dergelijk regelovertrekend of delinquent gedrag vertonen en de mate van deprivatie thuis. Dit geldt voor bijna alle vormen van regelovertrekend gedrag en onafhankelijkheid van de wijze waarop de mate van deprivatie is vastgesteld. Jongeren die naar eigen zeggen vaak regelovertrekend gedrag vertonen (de zogenaamde 'veelplegers') komen verhoudingsgewijs vaak uit sterk gedepriveerde gezinnen. Ook blijkt het percentage veelplegers beduidend hoger te liggen bij jongeren met een beperkte toekomstverwachting dan bij jongeren die veel van de toekomst verwachten. Het percentage jongeren met politiecontacten ligt bij sterk gedepriveerde jongeren significant hoger dan bij niet-gedepriveerde jongeren. Er kan verder geen relatie worden vastgelegd tussen deprivatie en specifieke vormen van regelovertrekking. Eerder is er sprake van generality of deviance: iemand die vaak de regels overtreedt, doet dat op allerlei manieren. Er is geen sprake van 'specialisatie' in bepaalde vormen van regelovertrekend gedrag. Er zijn hierop echter twee uitzonderingen. Aan de ene kant lijkt het (vaak) betrokken zijn bij geweld niet zozeer gerelateerd aan de mate van deprivatie thuis, maar wel met de toekomstverwachtingen van kinderen. Kinderen met beperkte toekomstverwachtingen behoren vaker tot de categorie veelplegers als het gaat om geweld dan kinderen met meer vertrouwen in de toekomst³⁴.

³² Bron: Jong en kwetsbaar in Amsterdam: risicofactoren op school, 2006

³³ Bron: Criminaliteitspreventie in gezinnen met jonge kinderen, Jolanda Jakobs

³⁴ Bron: Kinderen in armoede, E.Snel, T.van der Hoek, T. Chessa, 2001

3.5.6 Conclusie

Het lijkt erop, dat het opgroeien in relatieve armoede ook in de context van de Nederlandse verzorgingstaat met haar relatief hoge voorzieningen en uitkeringsniveau gevolgen heeft voor de ontwikkeling en het welbevinden van kinderen en jongeren. Kinderen uit arme gezinnen doen het op bepaalde punten minder goed dan meer welgestelde kinderen. Arme kinderen blijken minder in staat maatschappelijke te participeren, hebben vaker gezondheid en psychosociale problemen en vertonen vaker regelovertredend gedrag dan niet arme kinderen. Deze verschillen blijven meestal ook bestaan als rekening gehouden wordt met andere kenmerken van ouders of het gezin waar ze in opgroeien, zoals opleidingsniveau van de ouders en de samenstelling van het gezin. Bovendien blijkt er een verband tussen de onderwijsprestaties van kinderen (in de basisschoolleeftijd) en de hoogte van het ouderlijk inkomen. Kinderen uit meer welgestelde gezinnen doen het beter op school dan kinderen uit gezinnen, die er financieel minder goed voorstaan.

4. Bevindingen uit het veldonderzoek

Om de maatschappelijke toegevoegde waarde(n) van Leergeld Nederland in kaart te brengen, is er naast literatuuronderzoek tevens veldonderzoek gedaan naar vier stichtingen Leergeld, te weten Leergeld Arnhem, Leergeld Dordrecht, Leergeld Oosterhout en Leergeld Den Haag. Tevens zijn er per gemeente gesprekken gevoerd met de sociale dienst, aangezien zij een belangrijke stakeholder is van Leergeld. In de eerste paragraaf worden de bevindingen van de interviews met de sociale dienst en de stichtingen Leergeld beschreven. In de volgende paragraaf worden aannames gemaakt voor de maatschappelijke kosten per gevolg van armoede. Ten slotte wordt in een tabel weergegeven welke toegevoegde waarde Leergeld Nederland heeft op de maatschappij.

4.1 Niet gebruik van bestaande voorzieningen

Nederland is een hoogontwikkelde verzorgingsstaat en kent een uitgebreid pakket van publieke voorzieningen en professionele interventies, die er mede op gericht zijn om arme gezinnen en kinderen te behoeden voor al te grote inbreuken op hun welbevinden en ontwikkelingsmogelijkheden. Tegelijkertijd worden deze voorzieningen door gezinnen met een laag inkomen verre van optimaal benut³⁵. Landelijke voorzieningen zoals kinderbijslag, kindertoeslag en alleenstaande oudertoeslag zijn algemeen bekend. De tegemoetkoming van schoolkosten bij minimagezinnen(WTOS) wordt door slechts 37% van de rechthebbenden gebruikt. Van de gemeentelijke voorzieningen zijn de gezinnen minder goed op de hoogte. De minimagezinnen zijn het beste op de hoogte van de kwijtschelding van belastingen. Slechts 40% van de minimagezinnen kent de bijzondere bijstand, maar 25% maakt daar gebruik van. Het ondergebruik van deze voorzieningen is een aandachtspunt, aangezien deze voorzieningen juist bedoeld zijn als steuntje in de rug, voor lagere inkomens. Een deel van de groep tot 120% WSM komt wellicht niet in aanmerking voor deze voorzieningen, wat de relatief lage bekendheid en gebruik zou kunnen verklaren. Maar als belangrijkste redenen van niet-gebruik van voorzieningen komen uit landelijk onderzoek naar voren: onbekendheid met de voorziening, het idee dat ment niet in aanmerking komt voor de voorzieningen, de complexiteit van de aanvraagprocedure/formulieren, geen beroep willen doen vanwege trots of schaamte en de gedachte dat het weinig oplevert of niet nodig is³⁶.

4.1.1 Tekortkomingen bestaande voorzieningen

Tijdens de gevoerde gesprekken met zowel de stichtingen Leergeld als de sociale dienst per gemeente komt ook naar voren dat er veel hiaten bestaan in de bestaande hulpverlening voor minimagezinnen. Deze hiaten ontstaan voornamelijk door het feit dat de sociale dienst zich aan bepaalde wet en regelgeving dient te houden. Aanvragen voor bijzondere bijstand worden vaak geweigerd als het gaat om geld voor schoolreisjes, sportkleding en voor de aanschaf van fietsen. Deze zaken zijn niet in het pakket van de bijzonder bijstand opgenomen. Tevens hanteert de sociale

³⁵ Bron: Kinderen in armoede, E.Snel, T.van der Hoek, T. Chessa, 2001

³⁶ Bron: 0-meting SMS kinderfonds, Sociaal Geografisch Bureau, drs. J.M. Schiff, mei 2006

dienst een andere inkomensgrens, door te berekenen aan de hand van een peiljaar. De sociale dienst houdt geen rekening met schuldeisers die de helft van het inkomen weg halen, zij kijkt puur naar het inkomen van de ouders. Hier ligt een essentieel verschil van werkwijze tussen de sociale dienst en Leergeld. Bij de sociale dienst staan de ouders centraal, bij Leergeld het kind.

4.1.2 Complexiteit bestaande voorzieningen

Uit landelijk onderzoek komt naar voren dat de complexiteit van de aanvraagprocedure voor gemeentelijke voorzieningen en het invullen van de formulieren een drempel vormt voor veel minimagezinnen om hiervan gebruik te maken. Leergeld staat bekend om haar laagdrempeligheid. Deze laagdrempeligheid wordt veroorzaakt door de werkwijze die Leergeld hanteert. Leergeld werkt met ervaringsdeskundigen die min of meer dezelfde problematiek hebben ervaren en daarom dezelfde taal spreken als de doelgroep van Leergeld. De ervaringsdeskundigen gaan, nadat de aanvraag is ingediend, op huisbezoek bij de klant. Op deze manier ontstaat er een vertrouwensband tussen de twee partijen. Allereerst maakt de ervaringsdeskundige de rechthebbende beter bekend met de bestaande voorzieningen en licht zij de klant in over de criteria waaraan men moet voldoen om in aanmerking te komen. Op deze manier wordt de drempelvrees verkleind voor minimagezinnen om gebruik te maken van gemeentelijk voorzieningen. Uit dit onderzoek blijkt dat de aanvragen voor bijzondere bijstand per gemeente zijn gestegen door toedoen van Leergeld. Minimagezinnen maken meer gebruik van de bestaande voorzieningen doordat Leergeld als een soort navigatiesysteem een weg voor hen baant in de sociale infrastructuur. Leergeld dringt daardoor het niet-gebruik van voorzieningen terug.

4.1.3 Signalering

Doordat Leergeld zo dicht bij de doelgroep staat heeft zij goed inzicht waar de behoeften van deze doelgroep liggen. Daardoor kan Leergeld de gemeente erop attent maken welke leemtes er zijn binnen haar systeem. Leergeld heeft hierin een signaleringsfunctie. Zo heeft Leergeld Arnhem er voor gezorgd dat er via de gemeente een vergoeding aangevraagd kan worden voor een gedeelte van de schoolkosten, zwemdiploma's en sportkosten. In Den Haag is er zelfs een samenwerkingsverband ontstaan tussen de gemeente en Leergeld, betreffende het PC Plan en het fietsenbeleid. Tevens worden er tijdens de huisbezoeken andere problemen gesignaleerd. Door met eigen ogen te zien wat het kind te kort komt, kan er beter worden ingespeeld op de behoefte van het kind. Leergeld verwijst veel gezinnen door naar andere bestaande instellingen, zoals de Voedselbank, Jeugdzorg, IB-Groep (WTOS-regeling) en/of andere hulpverleningsinstellingen. De signalering van de tekortkomingen van het Nederlandse verzorgingssysteem kan door Leergeld Nederland mogelijk landelijk worden aangepakt.

4.1.4 Leergeld als aanvulling op het minimebeleid

Leergeld zet haar financiële middelen (zowel in natura, in leningen als in geld) pas in wanneer voorliggende voorzieningen (bijzondere bijstand, kinderbijslag, tegemoetkoming studiekosten) zijn benut. Op dit moment is er sprake van onderbenutting van deze voorzieningen. De aanpak van

stichting Leergeld is zodanig dat voorzieningengebruik bij een aanvraag systematisch wordt meegenomen. Leergeld zorgt voor een betere benutting van de bestaande voorzieningen.

In de gemeenten waar onderzoek is verricht kwam naar voren dat elke gemeente een ander minimabeleid hanteert en zo ook elke gemeente een andere relatie heeft met stichting Leergeld. In deze paragraaf wordt de relatie van Leergeld met de gemeente per stichting beschreven worden. Op deze manier wordt een beter inzicht verworven betreffende de meerwaarde van Leergeld.

A. Leergeld Oosterhout

Stichting Leergeld Oosterhout heeft in 2006 meer dan 660 activiteiten voor 330 kinderen gerealiseerd. Leergeld Oosterhout ontvangt geen subsidie van de gemeente Oosterhout, maar werkt wel nauw samen met de gemeente door maandelijks bij een te komen inzake de organisatie van Leergeld en voor de preventie van fraude. 'Leergeld Oosterhout is een aanvulling op de sociale dienst, maar dan particulier. Het bestaansrecht van stichting Leergeld hangt af van de situatie van de gemeente. Als er dekkende voorzieningen zouden zijn geweest en elke rechthebbende zou worden bereikt dan is stichting Leergeld overbodig. Helaas is dat niet het geval. Wij hechten vooral waarde aan oplossingen waarbij schoolgaande kinderen centraal staan³⁷'. Gesteld kan worden dat Leergeld Oosterhout de gemeente besparingen levert op hun uitvoeringsapparaat doordat zij uitsluitend werkt met vrijwilligers en gedeeltelijk het minimabeleid van de gemeente uitvoert. Door toedoen van Leergeld Oosterhout is het aantal aanvragen voor bijzondere bijstand gestegen. Dit is volgens Ferry Aerts een goede zaak, want het volledig benutten van de bijzondere bijstandspot is een goede politieke daad. Aanvragen die niet door de bijzondere bijstand gehonoreerd kunnen worden, verwijst de sociale dienst terug naar Leergeld. De stijging van het aantal aanvragen en de tijd die daarmee gemoeid is gegaan, kan gezien worden als een kostenbesparing voor de gemeente Oosterhout. Leergeld Oosterhout is voor 2007 wel bezig om een structurele subsidieregeling te treffen met de gemeente. Probleem hierbij is de verantwoording aan de gemeente die wil weten naar wie de gelden gaan en het streven van anonimiteit van de cliëntgegevens vanuit Leergeld³⁸.

B. Leergeld Arnhem

Leergeld Arnhem heeft in 2007 meer dan 1000 kinderen geholpen met het realiseren van meer dan 2000 activiteiten en dreigde zonder enige vorm van gemeentelijke subsidie/ondersteuning aan haar eigen succes ten onder te gaan. Van de provincie Gelderland ontvangt Leergeld Arnhem (tevens de andere grote steden) gedurende een periode van drie jaar een tegemoetkoming in kosten. In Arnhem wordt daar een deel van de salariskosten voor de coördinatoren (dagelijkse leiding) van betaald, terwijl de intermediairs/ervaringsdeskundigen allen werkzaam zijn op vrijwillige basis en een vrijwilligersvergoeding ontvangen. De subsidie die gebruikt wordt voor de salariskosten dekt gedeeltelijk de kostenbesparingen die Leergeld Arnhem levert op de inzet van raadslieden voor de gemeente. Leergeld bespaart de gemeente Arnhem tevens op kosten als het gaat om de aanvulling

³⁷ Interview Ferry Aerts, gemeente Geertruidenberg, 19 september 2007

³⁸ Interview Peter Dirven en Elly ten Boer, Leergeld Oosterhout, 19 september 2007

die zij leveren waarin de bijzondere bijstand te kort schiet³⁹. De provincie ondersteunt tevens Leergeld Nederland bij het opzetten van een provinciedekkend netwerk voor Leergeld' stichtingen en faciliteert een goede lokale start met een startkapitaal (te besteden aan de doelgroep).

C. Leergeld Den Haag

Stichting Leergeld Den Haag heeft 2732 activiteiten gerealiseerd in 2007 met een bedrag van 290.000 euro uit eigen middelen. Dit bedrag is als aanvulling gebruikt om gemeentelijke en landelijke voorzieningen dekkend te maken met doel de kinderen te laten 'meedoen'. Leergeld Den Haag is een serieuze samenwerkingspartner van de gemeente Den Haag inzake de armoedebestrijding. Doel van de gemeente om samen te werken met de stichting Leergeld is het in kaart brengen van de doelgroep minimagezinnen in Den Haag en daardoor een effectiever bereik van haar middelen te creëren. Op dit moment is het bereik van het minimabeleid in sommige gedeeltes van Den Haag maar 40%. De gemeente wil dit bereik vergroten tot 100%⁴⁰. Leergeld is volgens Pim Aerts: 'een wezenlijke aanvulling op het minimabeleid.' Volgens Leergeld voert het bestuur van de stichting een gedeelte van het beleid van de sociale dienst uit. Hierdoor worden kostenbesparingen geleverd⁴¹. Pim Aerts zegt hier het volgende over: 'Er zijn geen kostenbesparingen, want er is juist meer werk door toedoen Leergeld. Er is sprake van kruisbestuiving.'

D. Leergeld Dordrecht

Leergeld Dordrecht heeft 2125 activiteiten georganiseerd voor 1233 kinderen in 2007. In Dordrecht is er sprake van een hechte samenwerking tussen Leergeld en de gemeente aldaar. De gemeente Dordrecht heeft vanuit haar armoedebeleid het School-Muziek-Sport (SMS) kinderfonds opgericht. Doel van dit fonds is de maatschappelijke participatie van armoedegezinnen te vergroten. Voor de gemeente Dordrecht was het echter lastig om deze armoedegezinnen in kaart te brengen. De gegevens van de gezinnen met een bijstandsuitkeringen zijn bekend bij de gemeente, maar als het gaat om gezinnen die leven in 'stille armoede' kon de gemeente hier geen grip op krijgen. Daarom wordt het uitvoerende beleid van het SMS-kinderfonds uitgevoerd door twee partijen, namelijk Leergeld en Sportfonds⁴². Van de totale aanvragen bij stichting SMS-fonds nam stichting Leergeld in 2007 meer dan 94% van de activiteiten voor haar rekening. Leergeld heeft volgens Truus Philipsen van de gemeente Dordrecht een goed netwerk en staat dicht bij de rechthebbenden. Daardoor kan de gemeente de doelgroep beter in kaart brengen en haar bereik vergroten. Een ander voordeel van Leergeld is dat zij in natura uitbetalen. Dit vergroot de doelmatigheid van de betalingen. Naast het verstrekken van subsidies voor de aanvragen, dient Leergeld ook verantwoording af te leggen aan en overleg te plegen met de gemeente Dordrecht.'

³⁹ Interview An Lankhorst en Frank Schiebergen, Leergeld Arnhem, 3 oktober 2007

⁴⁰ Interview Pim Aerts, gemeente Den Haag, 30 oktober 2007

⁴¹ Interview Anton Smithuis, Leergeld Den Haag, 30 oktober 2007

⁴² Interview Truus Philipsen, gemeente Dordrecht, 31 oktober 2007

4.2 Stichting Leergeld

Kinderen uit gezinnen met een laag inkomen participeren veel minder in activiteiten, omdat de financiële positie van de ouders daartoe geen ruimte biedt. Leergeld completeert de kosten voor activiteiten op het gebied van school, sociale vaardigheden, sport en muzikale vorming. Uit onderzoek blijkt dat voor kinderen criteria als volledige toegang tot onderwijs, toegang tot recreatie en toegang tot sport belangrijke criteria zijn voor het voorkomen van sociale uitsluiting. Participatie in vrijetijdsvoorzieningen is één van de instrumenten om jongeren te betrekken bij de samenleving en de tweedeling tussen kansarmen en kansrijke jeugd te verkleinen⁴³. Leergeld investeert in ontwikkelingskansen door kinderen nu maatschappelijk te laten participeren om op deze manier sociale uitsluiting in de toekomst te voorkomen, met alle gevolgen van dien.

De toegevoegde waarde die Leergeld wil creëren voor haar stakeholders, als gevolg van de preventie van sociale uitsluiting, zal zich voornamelijk uiten in de besparing op maatschappelijke kosten op het gebied van gezondheid, onderwijs, werkloosheid en criminaliteit. In deze paragraaf zal per stakeholder (zie impactmap) een realistische aanname worden gemaakt van de maatschappelijke kosten die de gevolgen van armoede met zich meebrengen per kind.

Landelijke overheid

4.2.1 Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport

Uit onderzoek blijkt dat armoede een negatief effect heeft op zowel de lichamelijke gezondheid van kinderen als hun psychosociaal welbevinden. Tevens blijkt ook dat bij het ontstaan van sociaaleconomische gezondheidsverschillen op volwassen leeftijd de financiële situatie op kinderleeftijd een rol heeft gespeeld. Onderzoek toont aan dat in sommige gemeenten 75% van de kinderen uit minimagezinnen niet sporten en 40% niet dagelijks groente en fruit eten. Gesteld mag worden dat dit onherroepelijk leidt tot gezondheidsklachten in de toekomst. Leergeld financiert zowel activiteiten op het gebied van sport, door sportabonnementen te financieren voor kinderen, als op het gebied van andere culturele en buitenschoolse activiteiten. Leergeld levert hierdoor een effectieve bijdrage aan de lichamelijke gezondheid van het kind en kan daarmee kostenbesparingen opleveren voor de maatschappij. De gezondheidskosten die ontstaan door gebrek aan beweging bij zowel volwassenen als kinderen bedroegen 744 miljoen euro in 2002⁴⁴. Recentere gegevens over gezondheidskosten door gebrek aan beweging zijn niet gevonden. Het bedrag van 2002 wordt daarom gecorrigeerd met een discontopercentage van 4% voor 2007. Totale kosten komen hierdoor op 905 miljoen euro. Er is van uitgegaan dat de helft van de Nederlandse bevolking ($16.391.604/2 = 8.195.802$) niet sport. Uit de Armoedemonitor 2006 blijkt dat 674.000 huishoudens leven van een laag inkomen. In totaal zijn dit 1,4 miljoen mensen waarvan gemiddeld 75% niet sport. De kosten van niet voldoende bewegen per kind bedraagt: $(905.000.000 / 8.195.802) * 17% * 75% = 14,08$.

⁴³ Bron: Sociale uitsluiting in Nederland, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, oktober 2004

⁴⁴ Bron: <http://www.rlg.nl/adviezen>

Kinderen uit arme gezinnen ontwikkelen vaker probleemgedrag dan kinderen uit niet arme gezinnen. Dit geldt in meerder mate voor internaliserend probleemgedrag, dan voor externaliserend probleemgedrag. Uit de kosten-van-ziektenstudie blijkt dat in 2003 de totale kosten voor zorg voor psychische stoornissen voor 0 tot en met 19-jarigen 534 miljoen euro bedragen (Slobbe et al., 2006). Dit bedrag is voor 2007 gecorrigeerd met een discontopercentage van 4% en komt neer op totale kosten van 625 miljoen. Van de totale kosten voor zorg voor 0-19-jarigen met psychische stoornissen gaat 80% naar de geestelijke gezondheidszorg en maatschappelijke opvang. De overige kosten worden voornamelijk gemaakt in de ziekenhuis- en eerstelijnszorg. Op CBS statline zijn er in totaal 3.975.626 jeugdigen tot 20 jaar (2006). Het aantal kinderen dat uit minimagezinnen komen ligt rond de 400.000 en is gesteld op 10% van het totaal aantal jeugdigen. De kosten van psychische stoornissen per kind bedraagt: $625.000.000 / 3.975.626 * 0,10 = 15,72$.

4.2.2 Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen

Uit het onderzoek 'Kinderen in armoede 2001' blijkt dat kinderen en jongeren die in armoede opgroeien op school minder goed (aannahme is 50%) te presteren doordat zij achter blijven in hun ontwikkeling op kennis, emotie en gedrag. Andere sociologen zijn van mening dat de onderwijskansen van kinderen in de hedendaagse samenleving steeds minder samenhangen met kenmerken van het ouderlijk herkomstmilieu. Toch blijkt uit onderzoek dat kinderen die opgroeien in een voortdurende situatie van geldgebrek hun toekomstverwachtingen lager stellen, eerder stoppen met hun opleiding om het gezin niet langer tot last te zijn en door zelf op jonge leeftijd te gaan werken, bij te dragen aan het gezinsinkomen. Over het algemeen kan daarom gesteld worden dat:

'Hoe ongelijker de inkomensverdeling van de ouders, hoe ongelijker de ontwikkeling van kinderen.'

Om de bijdrage die Leergeld levert op het beter benutten van de onderwijskansen voor arme kinderen, zal allereerst gekeken moeten worden naar de kosten per kind die zijn/haar onderwijskansen niet (heeft) benut.

Onderstaand tabel geeft het aantal uitvallers weer:

Percentage uitvallers basisonderwijs	5%	10.000
Percentage uitvallers vo basisvorming	5%	10.526
Percentage uitvallers VMBO	13%	9.736
Percentage uitvallers HAVO/VWO	6%	2.571
Percentage uitvallers MBO 1/2	37%	20.355
Percentage uitvallers MBO 3/4	29%	24.792
Totaal		77.981

Onderwijsinstellingen en gemeenten doen pogingen om schooluitval te registreren en door middel van programma's te voorkomen. Dit begint met de registratie en het sanctioneren van spijbelen en gaat door tot en met het registreren van daadwerkelijke uitval. Met elke schooluitvaller hangt een

keten samen van activiteiten, samengebracht binnen de RMC functie. De totale RMC kosten voor deze activiteiten bedragen volgens Taskforce Jeugdwerkloosheid € 43 miljoen per jaar. Hiervan wordt € 10 miljoen ingebracht door het rijk en de rest door gemeenten (GSB gelden)⁴⁵. Van de totaal 77.981 uitvallers wordt aangenomen dat 50% van de kinderen uit minimagezinnen komen. De uitvalkosten per kind bedragen: $(43.000.000 / 77.981) * 0,5 = 275,71$ EUR.

Voor veel gezinnen die in armoede leven zijn de kosten voor boeken en andere benodigdheden nog altijd een probleem. Tijdens de gesprekken met Leergeld komt dit ook duidelijk naar voren. Veel gezinnen die onder 120% WSM leven, kunnen de boeken voor hun schoolgaande kinderen niet betalen. Het volgen van onderwijs zonder boeken bemoeilijkt de kans van slagen. Bij veel gemeenten zijn er regelingen voor schoolkosten getroffen (onvoorzien schoolkosten, bijzonder bijstand schoolkosten etc). Eerder in dit hoofdstuk werd al aangekaart dat het gebruik van deze voorzieningen niet optimaal is. Tevens heeft de IB-groep de WTOS-regeling; deze regeling vergoed een gedeelte van de schoolkosten van kinderen uit aan gezinnen die leven onder de armoedegrens. Ook bij deze bestaande voorziening is het niet-gebruik groot. Uit onderzoek blijkt dat 37% van de rechthebbenden niet gebruik maakt van de voorziening⁴⁶. Bij gezinnen die wel gebruik maken van de regeling, komt het geld vaak niet ten goede van het kind, aangezien het bedrag op de rekening (in het rood) van de ouders wordt gestort, of het bedrag is niet toereikend en in de laatste en meest voorkomende gevallen; het geldbedrag komt te laat zodat er voor het kind beperkingen ontstaan om op een adequate en juiste manier deel te nemen aan het onderwijs. Leergeld biedt hierin een oplossing: de vordering die het gezin heeft op de IB-Groep kan zij overdragen aan Leergeld. Het benodigde bedrag ontvangen de ouders via Leergeld in de vorm van een renteloos voorschot en het bedrag van de IB-Groep ontvangt stichting Leergeld. Op deze manier vormt het geen beperkingen voor het kind.

4.2.3 Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid

Jongeren die zonder startkwalificatie het onderwijs verlaten hebben een twee keer zo grote kans op werkloosheid dan jongeren met een startkwalificatie. Daarnaast zijn de verdiensten van jongeren met een startkwalificatie hoger dan jongeren zonder startkwalificatie. De werkloosheid van de groep jongeren die als gevolg van het ontbreken van een startkwalificatie zorgt per schooluitvaller voor € 2.561 aan kosten voor reïntegratie en de administratieve organisatie van het verstrekken van uitkeringen⁴⁷. Aangenomen wordt dat 50% van de kinderen uit minimagezinnen de school verlaten zonder startkwalificatie. De kosten per kind bedragen $2561 * 0,5 = 1280,5$.

Onderzoek waaruit blijkt dat armoede een causaal verband heeft met uitkeringsafhankelijkheid is niet gevonden. In de impactmap is deze PM-post wel meegenomen. Indien onderzoek hierover beschikbaar is, kunnen ook deze kostenbesparingen worden opgenomen.

⁴⁵ Bron: Eindrapport: Kosten en Baten Voortijdig Schoolverlaten, Taskforce Jeugdwerkloosheid en Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

⁴⁶ Bron: Geld op de Plank: niet gebruik van inkomensvoorzieningen, Sociaal Cultureel Planbureau 2007

⁴⁷ Bron: Eindrapport: Kosten en Baten Voortijdig Schoolverlaten, Taskforce Jeugdwerkloosheid en Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

4.2.4 Ministerie van Justitie

Uit onderzoek van Rovers blijkt dat er een sterke samenhang (aannee is 50%) is tussen de mate waarin kinderen regelovertrekend of delinquent gedrag vertonen en de mate van deprivatie thuis. Hierin wordt onderscheid gemaakt tussen objectieve deprivatie (of de kostwinner van het gezin werkloos is, of het gezin van een uitkering leeft, en of het kind de ouders over geldproblemen hoort praten), subjectieve deprivatie (de mate waarin het kind al dan niet tevreden is over de materiële situatie thuis) en toekomstige deprivatie (de toekomstverwachtingen van het kind). Veelplegers komen verhoudingsgewijs uit sterk gedepriveerde gezinnen. Kinderen met beperkte toekomstverwachtingen behoren vaker tot de categorie veelplegers als het gaat om geweld dan kinderen met meer vertrouwen in de toekomst⁴⁸.

Leergeld creëert kansen en mogelijkheden voor kinderen van 4 tot 18 jaar. Als deze kansen benut worden, zal de toekomst voor kinderen uit minimagezinnen er waarschijnlijk rooskleuriger uitzien. Het is daarom mogelijk dat Leergeld kostenbesparingen levert voor de samenleving als het gaat om het voorkomen van regelovertrekend en delinquent gedrag. Uit onderzoek van WODC blijkt dat in 2006 criminaliteit de samenleving tenminste 31,5 miljard euro heeft gekost. Dit komt neer op 1900,- EUR per inwoner. De aanpak van criminaliteit en de preventieve maatregelen waren in totaal 10,4 miljard euro. De kostenbesparing per kind bedraagt: $(10,4 \text{ miljard} / 16.391.604) * (400.000 / 16.391.604) * 0,5 = 7,74 \text{ EUR}$

Lokale overheid

§ 4.2.5 Minimabeleid

Uit veldonderzoek komt naar voren dat de stichtingen Leergeld een aanvulling zijn op het minimabeleid van de lokale overheid. Op dit moment is er sprake van onderbenutting van deze voorzieningen. De aanpak van stichting Leergeld is zodanig dat voorzieningengebruik bij een aanvraag systematisch wordt meegenomen. Leergeld zorgt hierdoor voor een betere benutting van de bestaande voorzieningen en instellingen. De betere benutting bespaart de lokale overheid op de inzet van haar sociale raadsleden, aangezien stichting Leergeld werkt met vrijwilligers. Om een schatting te maken van deze kostenbesparing is er informatie verzameld van de vier stichtingen die onderzocht zijn. In het jaar 2006 werkte er in Oosterhout veertien intermediairs die gezamenlijk voor 1220 uur werk hebben verricht. Tevens werkten er vier coördinatoren die 2880 uur hebben gewerkt. In totaal hebben zij 331 kinderen geholpen. Dit komt neer op 12,4 uur werk per kind. In Arnhem werkten in 2006 vijftien intermediairs die gemiddeld 3600 uur gewerkt hebben. Tevens werkt er één coördinator voor 1440 uur en acht meewerkende bestuursleden die gezamenlijk 7680 uur hebben gewerkt. In totaal hebben zij 1000 kinderen geholpen. Dit komt neer op 12,72 uur per kind. In Den Haag werkten zeven intermediairs voor gezamenlijk 3360 uur, vier stagiairs voor 3840 uur en zeven coördinatoren voor 10.080 uur. In totaal hebben zij 2133 kinderen geholpen. Dit komt neer op 8,1 uur per kind. In Dordrecht werkt men met twaalf intermediairs die gezamenlijk 5760 uur werkten en

⁴⁸ Bron: Kinderen in armoede, E.Snel, T.van der Hoek, T. Chessa, 2001

één coördinator die voor 768 uur heeft gewerkt. In totaal heeft Dordrecht 678 kinderen geholpen. Dit komt neer op 9,6 uur per kind. Gemiddeld per kind wordt er 10,7 uur tijd geïnvesteerd. De kosten van een sociaal raadslid zijn beraamd op 15,00 EUR per uur. De kostenbesparing per kind per jaar komt dan neer op 160,50 EUR.

§ 4.2.6 WMO: Jeugdzorg, Schuldhulpverlening, Voedselbank, IB-Groep

Leergeld treft tijdens huisbezoeken aan minimagezinnen regelmatig meerdere problemen aan en verwijst de gezinnen vervolgens door naar bestaande instellingen zoals Jeugdzorg, IB-groep (WTOS-regeling), Voedselbank en Schuldhulpverlening die hen verder kunnen helpen. Door deze werkwijze kunnen gezinnen effectiever geholpen worden omdat het totaalpakket van zorg wordt aangeboden. Leergeld bespaart hierbij in de kosten van het werk van deze bestaande instellingen om de doelgroep te bereiken, doordat vrijwillige medewerkers van Leergeld de doelgroep bereikt tijdens huisbezoeken en doorverwijst. Deze kostenbesparingen zijn in de vorige paragraaf meegenomen, omdat de tijd die zij besteden per kind niet kan worden uitgesplitst naar doorverwezen instelling. Tevens kan ook gesteld worden dat de bestaande instellingen meer werk hebben moeten verrichten door meer aanmeldingen. Er is geen relevante informatie vanuit Leergeld hoe deze verhoudingen liggen.

5. Resultaten

5.1 Impactmap

De impactmap geeft de maatschappelijke kostenbesparingen per kind aan. De getallen berusten op de in dit rapport vermelde onderzoeksgegevens en gemaakte aannames. Het is een dynamisch model, dat wil zeggen; wanneer er recentere en/of nauwkeurige gegevens beschikbaar zijn of als men eigen data in wil vullen dan is dit mogelijk door in het bijgevoegde Excel bestand de gegevens aan te passen.

Impactmap Leergeld Nederland				
stakeholders	input ten behoeve van Leergeld	impact voor de doelgroep tbv de stakeholders	bron	kosten per kind in €
1. Landelijke overheid				
Ministerie van Volksgezondheid Welzijn en Sport	€ 0	verbeteren lichamelijke gezondheid	§ 4.2.1	€ 14,08
		verbeteren psychosociaal welbevinden	§ 4.2.1	€ 15,72
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen	€ 0	beter benutten onderwijskansen	§ 4.2.2	€ 275,71
Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid	€ 0	reïntegratiekosten	§ 4.2.3	€ 1.280,50
		minder uitkeringsafhankelijkheid	PM	PM
		ziektkosten	PM	PM
Ministerie van Justitie	€ 0	minder regelovertredend en delinquent gedrag	§ 4.2.4	€ 7,74
		budget 'wegwerken schoffies'	PM	PM
2. Provinciale overheid	€ 0		PM	PM
3. Lokale overheid				
minimabeleid	€ 0	effectiever beleid voor minimagezinnen	§ 4.2.5	€ 160,50
WMO: jeugdzorg, schuldhulp, voedselbank, IB-groep	€ 0		§ 4.2.6	
4. Leergeld Nederland (15 stichtingen)	€ 950.697	continuïteit van de organisatie om doel te bereiken	§ 2.2	€ 0,00
Gemiddelde input per kind (2006)	€ 112	Gemiddelde kostenbesparing per kind		€ 1.754,25

NB: de input van Leergeld Nederland komt vanuit het 'Leergeld Netwerk' en is een 'derde geldstroom' (fondsen, particulieren, kerken, etc.). De input omvat out-of-pocket kosten c.q. activiteitsgerelateerde kosten. Dat wil zeggen dat de infrastructurele kosten (14%-20% van dit bedrag) niet zijn meegenomen.

5.2 Gevoeligheidsanalyse

In onderstaande matrix worden de kostenbesparingen per kind vermenigvuldigd met het aantal kinderen dat Leergeld zou kunnen bedienen. Op dit moment bedient Leergeld Nederland 26.700 kinderen. De verwachting voor 2008 is dat dit bereik vergroot wordt naar 44.700 kinderen. In de toekomst zal dit bereik mogelijk alleen maar groter worden. Tevens wordt er in dit model rekening gehouden met de mate waarin de kostenbesparingen het resultaat zijn van de activiteiten die Leergeld Nederland verricht. In dit model is nog geen rekening gehouden met de PM-posten, die de besparingen nog hoger zullen maken.

<i>Gevoeligheidsanalyse kostenbesparingen Leergeld Nederland</i>									
MATRIX	<i>aantal kinderen</i>								
<i>attributiegraad</i>	10.000	20.000	40.000	80.000	100.000	150.000	200.000	300.000	400.000
10%	€ 1.754.249	€ 3.508.499	€ 7.016.997	€ 14.033.994	€ 17.542.493	€ 26.313.739	€ 35.084.985	€ 52.627.478	€ 70.169.970
20%	€ 3.508.499	€ 7.016.997	€ 14.033.994	€ 28.067.988	€ 35.084.985	€ 52.627.478	€ 70.169.970	€ 105.254.955	€ 140.339.940
30%	€ 5.262.748	€ 10.525.496	€ 21.050.991	€ 42.101.982	€ 52.627.478	€ 78.941.216	€ 105.254.955	€ 157.882.433	€ 210.509.910
40%	€ 7.016.997	€ 14.033.994	€ 28.067.988	€ 56.135.976	€ 70.169.970	€ 105.254.955	€ 140.339.940	€ 210.509.910	€ 280.679.880
50%	€ 8.771.246	€ 17.542.493	€ 35.084.985	€ 70.169.970	€ 87.712.463	€ 131.568.694	€ 175.424.925	€ 263.137.388	€ 350.849.850
<i>kosten</i>	€ 1.118.204	€ 2.236.408	€ 4.472.816	€ 8.945.632	€ 11.182.040	€ 16.773.059	€ 22.364.079	€ 33.546.119	€ 44.728.158

5.3 SROI – ratio

SROI-RATIO	<i>1 geïnvesteerde euro in Leergeld Nederland levert de maatschappij op:</i>
<i>attributie 10%</i>	€ 1,57
<i>attributie 20%</i>	€ 3,14
<i>attributie 30%</i>	€ 4,71
<i>attributie 40%</i>	€ 6,28
<i>attributie 50%</i>	€ 7,84

5.4 Attributiegraad

Onder attributie wordt verstaan: 'de mate waarin resultaten zijn toe te rekenen aan de activiteiten van de eigen organisatie'. De attributiegraad kan per resultaat verschillend zijn; voor de impact 'het verbeteren van de gezondheid en psychosociaal welbevinden' kan de attributiegraad van Leergeld hoger of lager zijn dan voor de impact 'minder regelovertredend en delinquent gedrag'. In dit onderzoek is gebruik gemaakt van verschillende attributiegraden, te weten 10% tot 50%, over het totaal van de resultaten. Reden hiervoor is te laten zien dat Leergeld Nederland bij een bescheiden attributiegraad van 10% (d.w.z. slechts 10% van de resultaten c.q. impacts zijn toe te rekenen aan de activiteiten van Leergeld) nog steeds een meerwaarde voor de maatschappij creëert, namelijk een SROI – ratio van 1:1,57. Elke geïnvesteerde euro in Leergeld Nederland, levert de maatschappij 1,57 euro op bij een attributie van 10%.

Dit is een bescheiden opstelling, aangezien stichting Leergeld als laatste vangnet optreedt. Vanuit dit perspectief is het meer aanneembaar dat de attributiegraad van Leergeld hoger ligt dan 10%. In het schema staan bij de verschillende attributiegraden, de verschillende ratio's vermeld. Als 50% van de resultaten zijn toe te rekenen aan de activiteiten van Leergeld dan levert dit de maatschappij 7,84 EUR op voor elke geïnvesteerde euro.

De keuze voor de 'juiste' attributiegraad bestaat niet; het is bedoeld om te discussiëren over de gemaakte aannames waarmee de resultaten, met behulp van een gevoeligheidsanalyse, zijn berekend. De SROI – analyse is een dynamisch proces; wanneer recentere gegevens beschikbaar zijn waarop betere aannames gemaakt kunnen worden dan kunnen deze gegevens worden aangepast in bijgevoegd Excel bestand.

5.5 Conclusie

Stichting Leergeld levert een toegevoegde maatschappelijke waarde (impact) welke zich, voornamelijk uit in kostenbesparingen voor de volgende stakeholders:

- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
- Ministerie van Justitie

Tevens creëert Leergeld waarde voor de lokale overheid, doordat Leergeld een aanvullende werking heeft op het minimabeleid. Leergeld zorgt voor betere benutting en beter bereik van de bestaande voorzieningen en instellingen.